

مسئولیت و آداب متقابل استاد و شاگرد از دیدگاه اسلام

عتیق الله نافع*

پوهنوال، دیپارتمنت ثقافت اسلامی، پوهنځی شرعیات، پوهنتون جوزجان، شبرغان، افغانستان.

<https://orcid.org/0000-0003-3843-5918> - atiqullahnafeh@gmail.com

(تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۳/۳۱ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۶/۲۴)

چکیده

در نظام اسلامی، تبیین حدود، حقوق و آداب میان استاد و شاگرد یکی از مسائل بنیانی و تعیین کننده است؛ مسأله‌ای که هرگاه به درستی شناخته و رعایت نشود، هم روند یاددهی و یادگیری را مختل می‌سازد و هم به تضعیف اخلاق علمی و کاهش کارآیی نهادهای اکادمیک می‌انجامد. براین اساس، پژوهش حاضر با همین رویکرد، به بررسی مسئولیت‌ها و آداب متقابل استاد و شاگرد از منظر شریعت اسلامی پرداخته است. اهمیت مطالعه در آن است که دو رکن اصلی فرایند تعلیم و تعلم را مورد واکاوی قرار داده و تلاش کرده است زمینه‌های شرعی و اخلاقی تعامل سازنده میان استاد و محصل را روشن سازد. هدف این تحقیق، ارتقای آگاهی استادان و شاگردان از مسئولیت‌های شرعی و اخلاقی خویش، بهبود کیفیت تدریس، یادگیری و فراهم‌سازی بستر مناسب برای تربیت شاگردان آگاه، توانمند و سودمند برای جامعه اسلامی است. بنابراین، مقاله حاضر بر پایه رویکرد توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر مطالعات کتابخانه‌ای انجام شده و کوشش شده است دیدگاه‌های معتبر فقهی و تربیتی درباره روابط علمی استاد و شاگرد گردآوری و تحلیل گردد. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که شریعت اسلامی، برای تحقق غایاتی چون ارتقای کیفیت آموزشی، بهره‌گیری عالمانه از درس، تقویت اخلاق اسلامی و استحکام مناسبات علمی، مجموعه‌ای از آداب و مسئولیت‌های متقابل را برای استادان و شاگردان وضع کرده است. نتایج کلی نشان می‌دهد که یکی از عوامل مؤثر در ناکامی بخشی از برنامه‌های علمی-آموزشی و ضعف مهارت تحصیلی برخی از محصلان، فقدان آگاهی و بی‌توجهی به این آداب و مسئولیت‌ها از سوی گروهی از استادان و محصلان است.

کلمات کلیدی: آداب، استاد، درس، شاگرد، مسئولیت

*. ارجاع: نافع، عتیق الله. (۱۴۰۴). مسئولیت و آداب متقابل استاد و شاگرد از دیدگاه اسلام. مجله علمی- تحقیقی

**A Study on Mutual Relationship and Responsibility of Teachers
and Students from the Perspective of Islam**

Atiqullah NAFI*

Associate Prof. Department of Islamic culture, Faculty of Shariah, Jawzjan University, Sheberghan, Afghanistan.

atiqullahnafeh@gmail.com - <https://orcid.org/0000-0003-3843-5918>

(Received: 21/06/2025 - Accepted: 15/09/2025)

Abstract

In the Islamic system, clarifying the boundaries, rights, and etiquettes governing the relationship between teacher and student is a fundamental and decisive issue. If these principles are not properly understood and observed, the teaching and learning process is disrupted, academic ethics are weakened, and the efficiency of academic institutions is reduced. Accordingly, the present study examines the mutual responsibilities and etiquettes of teachers and students from the perspective of Islamic Sharia. The significance of this study lies in its focus on the two main pillars of the educational process and its effort to clarify the religious and ethical foundations of constructive interaction between teachers and students. The aim of this research is to enhance teachers' and students' awareness of their religious and ethical responsibilities, improve the quality of teaching and learning, and provide an appropriate foundation for educating conscious, capable, and beneficial students for Islamic society. This article adopts a descriptive and analytical approach and is based on library research, seeking to collect and analyze authoritative juristic and educational views on the academic relationship between teachers and students. The findings indicate that Islamic Sharia, in order to achieve goals such as improving educational quality, effective engagement with learning, strengthening Islamic ethics, and reinforcing academic relations, has established a set of mutual etiquettes and responsibilities for teachers and students. Overall, the results show that one of the factors contributing to the failure of some academic and educational programs and the weakness of academic skills among some students is the lack of awareness of, and neglect toward, these etiquettes and responsibilities by certain teachers and students.

Keywords: *Etiquettes; Teacher; Lesson; Student, Responsibility.*

*. **Citation:** Nafi, A. (2025). A Study on Mutual Relationship and Responsibility of Teachers and Students from the Perspective of Islam. *Scientific-Research Journal of Jawzjanan*, 18(1;46), 19–33.
<https://doi.org/10.69892/jawzjanan.2025.66>

مقدمه

حمد و ثناء به الله متعال و جهان سپاس از او تعالی، که نخستین تعلیمات خود را برای حبیب خود محمد صلی الله علیه و سلم پیرامون تعلیم علم و دانش نازل فرموده است. و درود و سلام بی پایان به روح پاک نخستین معلم امت محمد صلی الله علیه و سلم و تمام یاران و رهروان صدیق و راستین او باد.

از اینکه انسان توسط تعلیم و تحصیل، امور خوب و بد و راه‌های سعادت و شقاوت را می‌شناسد، و از طریق آن کادرها و متخصصین در بخش‌های مختلف زنده‌گی بشری تربیت می‌گردند؛ به همین دلیل است، که نخستین وحی الهی به رسول الله صلی الله علیه و سلم نیز در مورد خواندن و نوشتن، که از اسباب تعلیم و تحصیل می‌باشد، آغاز یافته است. همچنان رسول الله صلی الله علیه و سلم نیز طلب و کسب علم و دانش را از فرایض مسلمانان دانسته است. همچنان اگر به کتب تاریخ اسلامی مراجعه گردد به وضاحت دیده خواهد شد که تعلیم و تحصیل از سنن تمام انبیاء و بزرگان ادیان الهی و اسلامی نیز بوده است. و همچنان با در نظر داشت اهمیت تعلیم و تحصیل است که شریعت اسلامی نیز برای استادان و شاگردان که رکن مهم در تعلیم و تحصیل اند، برای آنان یک سلسله مسئولیت و آداب متقابل را بیان و سفارش داشته است تا آنان با شناسایی و رعایت مسئولیت و آداب متقابل استاد و شاگرد پروسه‌ی تعلیم و تحصیل بیشتر مؤثرتر و مفیدتر واقع گردد.

بناءً، جهت رعایت درست مسئولیت و آداب استاد و شاگرد در مراجع تعلیمی و تحصیلی کشور، استفاده و بهره‌مند شدن بیشتر شاگردان از درس استاد و تربیه شاگردان متخصص و متعهد و خادمان واقعی خواستم مقاله علمی را تحت عنوان (مسئولیت و آداب متقابل استاد و شاگرد از دیدگاه اسلام) آماده نمایم. اهداف اساسی این تحقیق را آگاهی بیشتر استادان و شاگردان از مسئولیت و آداب متقابل شرعی استاد و شاگرد؛ بهبود کیفیت تدریس، و استفاده و بهره‌مند شدن بیشتر شاگردان از درس استاد؛ تربیه و تقدیم شاگردان خوب و خدمت‌گار در جامعه؛ و پیشرفت و خود کفایی کشور های اسلامی، به خصوص کشور عزیز ما افغانستان؛ تشکیل می‌دهند.

اهمیت تحقیق هذا در این است که این تحقیق برای آگاهی بیشتر استادان و شاگردان از مسئولیت و آداب متقابل شرعی استاد و شاگرد، بهبود کیفیت تدریس، و مستفید شدن بیشتر شاگردان و محصلان از درس استاد، و تربیه و تقدیم شاگردان و محصلان خوب و خدمت‌گار در جامعه کمک خواهد کرد، و همچنان از اینکه مقاله هذا برای مضامین: نظام اجتماعی اسلام و

نظام اخلاقی اسلام دیپارتمنت ثقافت اسلامی مواد و ممد درسی نیز واقع می‌شود، دارای اهمیت خاص می‌باشد. سؤالات اساسی تحقیق هذا را موارد ذیل تشکیل می‌دهد:

مسئولیت و آداب متقابل استاد و شاگرد از دیدگاه اسلام چیست؟ آیا در شریعت اسلامی برای استادان و شاگردان مسئولیت و آداب متقابل خاصی بیان گردیده و بزرگان دینی در مورد موضوع هذا بحث و سفارشات داشته اند؟ آیا تحقیق هذا برای آگاهی بیشتر استادان و شاگردان از مسئولیت و آداب متقابل استادان و شاگردان مؤثر واقع خواهد شد؟ و آیا مقاله مورد نظر برای بیشتر شدن روابط مثبت شاگردان و استادان، و استفاده بیشتر شاگردان از درس استاد نقش خواهد داشت؟

در مورد پیشینه و پیشرفت‌های علمی- تحقیقی پیرامون این تحقیق صورت گرفت، نشان می‌دهد که تا الحال در مورد این موضوع کدام تحقیقی جامع به‌شکل مستقل مطابق رهنمود معاصر نگارش مقاله علمی- تحقیقی به زبان دری صورت نگرفته است؛ اما اکثراً به‌شکل ضمنی در بسیاری از کتاب‌ها به زبان عربی و در برخی کتاب‌ها به زبان دری بحث صورت گرفته است، مثلاً به‌طور نمونه در نوشته‌های ذیل:

المصری (بی‌تا) در کتاب خود (فتح الکریم المنان فی آداب حملۃ القرآن) که به زبان عربی تحریر یافته است، در ضمن بحث پیرامون آداب علماء و حافظین قرآن کریم، در مورد مسئولیت و آداب متقابل استاد و شاگرد نیز بحثی داشته است.

الیمنی (بی‌تا) در کتاب خود (آداب العلماء و المتعلمین) پیرامون مسئولیت و آداب متقابل استاد و شاگرد بدون در نظر داشت رهنمود معاصر نگارش مقاله علمی- تحقیقی به زبان عربی بحث کرده است.

وثیق (۱۳۸۵ش) در کتاب خود (اخلاق اسلامی و آداب اجتماعی) ضمن بحث پیرامون اخلاق و آداب اسلامی در مورد مسئولیت و آداب متقابل استاد و شاگرد به‌شکل پراکنده و غیر جامع اشاراتی داشته است.

بناءً با در نظر داشت موضوع فوق اینجانب خواستم تحقیق هذا را به‌شکل مستقل تحت عنوان (مسئولیت و آداب متقابل استاد و شاگرد از دیدگاه اسلام) مطابق رهنمود معاصر نگارش مقاله علمی- تحقیقی به‌شکل جامع و همه جانبه به زبان دری انجام دهم.

روش این تحقیق توصیفی- تحلیلی بوده و روش گردآوری داده‌ها نیز کتابخانه‌ای و با استفاده از آیات قرآنی، احادیث نبوی و دیگر منابع معتبر علمی و اسلامی صورت گرفته است.

الف) تعریف مسئولیت

ابن منظور رحمه الله کلمه مسئولیت را به معنای ضمانت، و آنچه از وظایف، اعمال و افعالی که انسان عهده‌دار آن باشد، دانسته است (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۱۱، ص. ۳۱۹). و در اصطلاح شرعی مسئولیت بر اموری اطلاق خواهد شد که انجام آن‌ها بر شخصی خواه حقیقی باشد و یا حکمی لازم باشد (الجامعة الإسلامية بالمدينة النبویه، بی‌تا، ج ۶، ص. ۲۵۸).

ب) تعریف آداب

آداب جمع ادب بوده، و کلمه ادب در لغت به معنای روش‌های نیکو، عادات و رسوم پسندیده آمده است (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۱، ص. ۴۰۶). و در اصطلاح ادب عبارت از: هر آن خصلت و ملکه در انسان‌ها بوده که آنان را بسوی خوبی واداشته و از بدی‌ها باز دارد (مرتضی الزبیدی، بی‌تا، ج ۲، ص. ۱۲. وثیق، ۱۳۸۵، ص. ۱۶۵).

به اساس تعریفات فوق، منظور از مسئولیت و آداب متقابل استاد و شاگرد از دیدگاه اسلام عبارت از یک سلسله امور نیک و پسندیده خواهد بود که از دیدگاه اسلام رعایت آن‌ها بر استاد و شاگرد برای یک‌دیگر لازم باشد.

ج) مسئولیت و آداب متقابل استاد و شاگرد از دیدگاه اسلام

از اینکه انسان توسط تعلیم و تحصیل، امور خوب و بد و راه‌های سعادت و شقاوت را می‌شناسد، و از طریق آن کادرها و متخصصین در بخش‌های مختلف زندگی بشری تربیت می‌گردد؛ به همین جهت این کار نیک و میمون سنت تمام انبیاء، بزرگان ادیان الهی و دیگران بوده است؛ همچنان اگر دیده شود نخستین وحی الهی به رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نیز در مورد خواندن و نوشتن که از لوازم تعلیم و تحصیل می‌باشد، آغاز یافته است، چنانچه الله متعال فرموده است: ﴿افْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ، خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ، افْرَأْ وَ رَبُّكَ الْأَكْرَمُ، الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ، عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ﴾ (العلق، آیات ۱-۵).

ترجمه: «بخوان به نام پروردگارت، که آفرید (همه جهان را)، انسان را از خون بسته آفرید، بخوان و پروردگار تو کریم‌ترین [کریمان] است، همان خدای، که به وسیله‌ی قلم (انسان را تعلیم داد و چیزهای به او) آموخت که نمی‌دانست» (خرم‌دل، بی‌تا، ص. ۱۹۹۱).
همچنان رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نیز طلب و کسب علم و دانش را از فرائض مسلمانان دانسته است، طوری، که می‌فرماید:

{طَلَبُ الْعِلْمِ فَرِيضَةٌ عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ} (ابن ماجه، بی‌تا، شماره حدیث ۲۲۴، ج ۱، ص. ۸۱).

ترجمه: (فرا گرفتن علم بالای هر مسلمان فرض است).

بناءً با در نظر داشت اهمیت تعلیم و تحصیل است که شریعت اسلامی برای استادان و شاگردان که رکن مهم در تعلیم و تحصیل‌اند، برای آنان یک سلسله مسئولیت و آداب متقابل را بیان و سفارش داشته است؛ تا آنان با شناسایی و رعایت مسئولیت و آداب متقابل استادان پروسه‌ی تعلیم و تحصیل بیشتر مؤثرتر و مفیدتر واقع گردیده، از این طریق شاگردان محصلان، جوانان و متخصصین خوب و درد خور جامعه تربیه گردند، چنانچه این مسئولیت و آداب متقابل استاد و شاگرد ذیل بیان می‌گردد:

۱- مسئولیت و آداب شاگرد با استاد

از اینکه معلمان و استادان هستند، که روح متعلمین و محصلین را پرورش می‌دهند، و به آنان راه‌های بهتر زیستن، سعادت و پیشرفت را نشان می‌دهند؛ بناءً تمام آنان به‌ویژه معلمین و استادانی که به تقوی و مکارم اخلاقی آراسته‌اند، از دیدگاه دین مبین اسلام دارای حرمت و جایگاه خاصی‌اند، جهت حفظ و رعایت حرمت آنان و استفاده بیشتر از آنان در شریعت اسلامی بر متعلمین و محصلین یک سلسله مسئولیت و آداب مقرر گردیده که باید آن‌ها را در مقابل استادان و معلمین گرامی رعایت نمایند؛ چنانچه مهم‌ترین این مسئولیت و آداب قرار ذیل است: معتقد بودن شاگرد به وقار و کمال اخلاقی و عظمت روحی استاد؛ زیرا شاگرد و محصل با داشتن چنین دیدگاه نسبت به استاد خود، می‌تواند از او بیشتر استفاده نماید، و به همین اساس شاگرد باید استادش را نیز به نامی که حاکی از احترام و بزرگداشت وی باشد، صدا و یاد نماید (المصری، بی‌تا، ص. ۶).

تواضع شاگرد نسبت به استاد: از اینکه دستیابی به علم بدون تواضع و فروتنی ممکن نیست، پس بر متعلم و محصل لازم است که پای خود را از حدود مشروع فراتر نگذارد، و نسبت به استاد و معلم خود متواضع و مؤدب بوده، حریم او را مراعات نماید و رابطه او با استادش مانند رابطه مریض با یک داکتر ماهر باشد که در تمام امور با او مشورت می‌نماید؛ تا از این طریق به علم و دانش دست یابد، همچنان این را نیز بدانند که تواضع در مقابل معلم و استاد عزت بوده و مایه افتخار و سر بلندی است؛ چنانچه حدیثی نیز از رسول الله ﷺ و سلم چنین روایت گردیده است: {تَعَلَّمُوا الْعِلْمَ، وَتَعَلَّمُوا لِلْعِلْمِ السَّكِينَةَ، وَالْوَقَارَ، وَتَوَاضَعُوا لِمَنْ تَعْلَمُونَ مِنْهُ} (ابو القاسم الطبرانی، بی‌تا، شماره حدیث ۶۱۸۴، ج ۶، ص. ۲۰۰).

ترجمه: «علم بی‌آموزید، و برای آن آرامش و وقار نیز بی‌آموزید، و نسبت به کسیکه او را از وی می‌آموزید تواضع داشته باشید». - دانش‌حقوق و قدر زحمات / استاد: طوری، که حدیثی

از رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ چنین روایت است: (لَيْسَ مِنْ أُمَّتِي مَنْ لَمْ يُؤَلِّ كَبِيرَتَا، وَ يَرْحَمْ صَغِيرَتَا، وَ يَعْرِفُ لِعَالِمَيْنَا حَقَّهُ) (عبد الجبار، ۲۰۱۴، ج ۸، ص. ۳۶۹).

ترجمه: «کسی، که بزرگان ما را احترام، و به کودکان ما مهربانی نکند و حقوق علماء و استادان ما را نشناسد، از امت من نیست».

پس شاگرد باید همواره استاد خود را احترام نماید و به غیبت او قهرگردیده، آنرا رد نماید، و اگر ازرد آن عاجز بود، مجلس را ترک کند و خوب است که به حق وی دعا نماید، و اقارب و اولادهای وی را بعد از فوت آن نیز احترام نماید و متعهد به زیارت قبر آن باشد و اطاعت آنرا ترک نکند (المصری، بی تا، ص. ۶).

صابر بودن شاگرد در خشونت استاد: یعنی اگر استاد به دلیلی خشم‌گین می‌شود، شاگرد باید دلیل این خشم را پیدا کند، بعداً عذرخواهی و توبه نماید و عامل خشم معلم را نیز به خود نسبت دهد و خود را سرزنش کند که با این روش می‌تواند محبت استادش را جلب نماید، و او را راضی گردانیده و بیشتر از او استفاده نماید که این عکس‌العمل برای دین و دنیا و آخرت او سودمندتر خواهد بود. چنانچه أبو یوسف رحمه الله فرموده است: «پنج کار است، که صبر و مدارا در آن‌ها بالای مردم لازم است که یکی از آن‌ها خشونت معلم و استاد است؛ تا از علم وی استفاده شایان صورت گیرد...» (الیمنی، بی تا، ص. ۱۵).

نشستن شاگرد نزد استاد با احترام و آرام: لازم است که شاگرد در حضور استاد با تواضع، سکون و احترام بنشیند و به راست و چپ و بالا و پائین خود نگاه نکند، نظرش به جانب استاد باشد، و به سخن او گوش فراه دهد و هنگام نظر به استاد و وقت درس، اگر صدایی شنید، نباید متوجه محل صدا شود، دست یا پایش را بلند نکند، انگشت در بینی اش فرو نکند، دندان‌ها را برهم نزند، با کف دست بر زمین نزند، انگشتان دست را درهم فرو نکند، با لباسش بازی نکند، بدون ضرورت صحبت نکند، و برای سخنی که خنده‌دار نیست نخندد و اگر چیزی خنده‌آوری شنید، با آواز بلند خنده نکند و اگر مجبور به عطسه شد، سعی کند که صدایش پائین باشد و اگر خمیازه کشید دهانش را با دست بپوشاند؛ چنانچه حضرت علی کرم الله وجهه در ارتباط به حق عالم بر شاگرد چنین توصیه داشته است: (حق عالم بر تو آن است، که اضافه از سلام معمولی به مردم برای وی به گونه خاص سلام بدهی، در حضور او با چشم و ابرو به دیگران اشاره نکنی در حضورش غیبت نکنی، لغزش او را نخواهی و اگر خطا کرد عذرش را قبول کنی و به خاطر خدای تعالی به او احترام نمایی و اگر نیازی داشت قبل از دیگران برای بر آوردن نیازش اقدام کنی و در حضور او در تلفون با کسی صحبت نکنی، لباسش را نگیری و اگر خسته بود، در

ادامه دادن درس اصرار نورزی، اگر سخنش طولانی شد، خسته و ملول نگردی. چون استاد مانند درخت نخل است باید صبر کنی و منتظر باشی که چه وقت ثمری از او بر تو می‌ریزد (المصری، بی‌تا، ص. ۶).

گوش دادن با نشاط و دقت شاگرد به سخن و لکچر استاد: گاهی اتفاقی می‌افتد که استاد دلیل یا موضوعی را بیان می‌کند و حکایتی را بازگو کرده یا شعری می‌خواند و شاگرد او نیز آن را می‌داند، در این حالت نیز باید بادقت مانند کسیکه قبلاً آنرا شنیده است، گوش دهد. چنانچه عطاء رحمه الله می‌گوید: گاهی جوانی برایم حرف می‌زند، طوری گوش می‌دهم که گویا آن را قبلاً نشنیده‌ام، در حالی که قبل از تولد او آنرا شنیده‌ام. شایسته است که شاگرد سؤال را تکرار نکند و برای مطلبی که درک کرده است، تکرار آن را نخواهد؛ زیرا این کار سبب ضیاع وقت‌گردیده و استاد را آزرده خواهد ساخت (ثانی، بی‌تا، ص. ۱۷۶).

حاضر شدن شاگرد به درس استاد با قلب و نیت پاک: چنانچه یکی از فضلاء گفته است: پاک ساختن قلب برای تحصیل علم نیز همانند پاک ساختن زمین برای کشت و زرع ضرور است؛ زیرا علم و دانش چیزی پاک و نورانی بوده که مانند دانه زراعت فقط به قلب پاک استقرار یافته و رشد و نموء خواهد کرد (غزالی، ۱۳۷۷، ص. ۳۲).

سلام دادن شاگرد هنگام ورود در صنف درسی: پس شاگرد باید به حاضرین به‌طور عموم و به استاد به‌طور خاص سلام دهد، و آن را بیش از سایرین مورد تحیت و اکرامش قرار دهد.

حیاء نکردن شاگرد از سؤال کردن: اگر شاگرد در مورد مطالب درس اشکالی دارد یا مطلبی برایش دشواری می‌نماید از پرسیدن آن حیا نکرده و باید از استاد توضیح آنرا بخواهد؛ زیرا سؤال کردن معقول سبب رشد دانش شاگرد خواهد شد.

اجتناب شاگرد از سؤال بیجا و نابه‌هنگام: یعنی شاگرد تلاش نماید که از استادش راجع به موضعی به موقع سؤال نماید؛ زیرا سؤال کردن بی‌جاه و نابه‌هنگام وقت را تلف نموده و موجب نارضایتی استاد خواهد شد (الیمنی، بی‌تا، ص. ۱۵-۲۱).

تذکر اشتباهات استاد به‌شکل مؤدبانه: یعنی اگر استاد برای اثبات و توضیح موضوع درسی همه دلایل را بیان ننماید و یا اشکالی وجود داشت؛ اما آن را توضیح ندهد، شاگرد نباید به توضیح آن بپردازد یا استاد را به سبب مطرح نکردن آن سرزنش کند؛ بلکه باید به نیکوترین و لطیف‌ترین اشاره وی را متوجه سازد.

نادیده گرفتن اشتباهات لفظی استاد: یعنی اگر استاد اشتبهاً و ناگهانی کلمه را به‌شکل نادرست اداء نماید که از آن چیزی رکیک برداشت شود، شاگرد نباید بخندد یا مسخره کند یا آن کلمه را تکرار نکند و نیز نباید با چشم و ابرو و حرکات دست به دیگر شاگردان اشاره نماید؛ تا با هم به خنده و مسخره بپردازند، همچنان شاگرد نباید در توضیح و تشریح موضوع درسی و

یا برای پاسخ به سؤالی از استاد پیشدستی کند؛ زیرا این کار در حقیقت نادیده گرفتن استاد و بی‌ادبی در مقابل او محسوب می‌گردد (ثانی، بی‌تا، ص. ۱۷۵-۱۷۸).

ترک نکردن درس به بهانه‌های کوچک: یعنی شاگرد باید منتظر آمدن استاد باشد و به بهانه نبود استاد به آسانی درس را ترک نکند؛ زیرا هر موضوعی درسی باید در زمانش خوانده و دانسته شود، بهتر خواهد بود.

حاضر شدن شاگرد قبل از استاد در صنف درسی: زیرا این عمل از اسباب بهبود کیفیت تدریس محسوب می‌گردد (الیمنی، بی‌تا، ص. ۱۵).

۲- مسئولیت و آداب استاد با شاگرد

مهم‌ترین مسئولیت و آداب استاد با شاگرد عبارت‌اند از:

تشویق شاگرد به پاک‌سازی نیت: یعنی نخستین حق شاگرد بر استاد این است که از همه اولتر آنانرا به خلوص نیت و پاک‌سازی آن تشویق نماید؛ زیرا همین نیت پاک است که سبب فزونی و برکت در علم انسان شده و تلاش او را همچون گوهری گران‌بها و ارزشمندی می‌گرداند و بر عکس آن نیت بد است که تلاش انسان را بی‌قدر و بی‌ارزش می‌سازد، چنانچه رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و سلم فرموده است: **[إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ، وَ لِكُلِّ أَمْرٍ مَا نَوَى، فَمَنْ كَانَتْ هِجْرَتُهُ إِلَى اللَّهِ، وَ إِلَى رَسُولِهِ، فَهَاجَرَتْهُ إِلَى اللَّهِ، وَ إِلَى رَسُولِهِ، وَ مَنْ كَانَتْ هِجْرَتُهُ لِدُنْيَا يُصِيبُهَا، أَوْ امْرَأَةٍ يَتَرَوَّجُهَا، فَهَاجَرَتْهُ إِلَى مَا هَاجَرَ إِلَيْهِ]** (البخاری، ۱۴۰۷، شماره حدیث ۵۴، ج ۱، ص. ۳۰).

ترجمه: «همانا کردار انسان به نیت بسته‌گی دارد، و هرکسی به اندازه نیتش از کارش اجر و ثواب می‌برد، پس کسی که هجرت او بسوی خدا و پیامبر او بوده باشد، این هجرت بسوی خدا و پیامبر او است، و کسیکه هجرتش به‌خاطر متاع دنیا باشد که به آن برسد و یا به‌خاطر ازدواج با زنی باشد، پس هجرت شخص بسوی چیزی همان است که به‌خاطر آن هجرت کرده است».

محبت و شفقت بر شاگردان: استاد باید بر شاگردان شفقت داشته و آنانرا به مانند فرزندان خود بداند، چنانچه رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و سلم فرموده است: **[إِنَّمَا أَنَا لَكُمْ مِثْلُ الْوَالِدِ لِوَلَدِهِ، أَعْلَمُكُمْ...]** (ابن ماجه، بی‌تا، شماره حدیث ۳۱۳، ج ۱، ص. ۱۱۴).

ترجمه: «من برای شما مانند پدر برای فرزند هستم، که شما را تعلیم می‌دهم». و حتی معلم و استاد بالاتر از آن است؛ زیرا پدر سبب حیات فانی است و معلم سبب حیات جاودانی است که ازین جهت حق استاد و معلم نسبت از حقوق پدر و مادر مقدم‌تر است.

ارشاد شاگردان و اندرز نمودن به آنان: استاد باید شاگردان را نسبت به آینده نیک آنان نصیحت و رهنمایی نماید، همچنان آنان را آگاه سازد به اینکه خواندن علم و دانش باید برای خدمت به خلق الله و کامیابی در دنیا و آخرت باشد، نه برای بدست آوردن مادیت و فخر و مباهات و غیره. **تنبيه و منع شاگردان از رفتار و کارهای نامناسب:** یعنی استاد باید شاگردان را از اخلاق و رفتار و کارهای نکوهیده و ناپسند که موجب ترک اشتغالات علمی و یا إسائت ادب آنان می‌گردد به‌صورت ایماء و اشاره جلوگیری نماید که حتی الامکان آنان را مهربانانه به اخلاق پسندیده، رهنمایی نماید؛ زیرا جلوگیری و سرزنش نمودن آنان به‌شکل صریح، پرده هیبت را پاره نموده و شخصیت استاد را پایین می‌آورد، و شاگردان بر مخالفت با او دلیر و گستاخ خواهد شد (غزالی، ۱۳۷۷، ص. ۳۷).

حسن خلق، تواضع و مدارا با شاگردان: استاد باید با شاگردان خوش خلق و متواضع بوده، و رفق و مدارای کامل را با آنان در نظر بگیرد و از این رهگذر به تکمیل نفس و تهذیب باطن مؤفق گردد؛ زیرا عالم و دانشمند صالح ملت مسلمة به مانند پیامبر است، چنانچه رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و سلم فرموده است: {... إِنَّ الْعُلَمَاءَ وَرَثَةُ الْأَنْبِيَاءِ...} (ابن ماجه، بی‌تا، شماره حدیث ۲۲۳، ج ۱، ص. ۸۱).

ترجمه: «بدون شک علماء امت وارثان انبیاء اند».

افزایش رغبت شاگردان به علم: استاد باید همواره علاقه و رغبت شاگردان را نسبت به علم افزایش داده، و شور و شوق آنان را در این باره بر انگیزد، فضایل و ویژگی‌های علم را برای ایشان بازگو نماید، فضیلت و جایگاه طالب العلم و دانشمندان را تذکر دهد.

پرهیز از بخل علمی به شاگردان: استاد باید نسبت به هیچ کس به‌ویژه با شاگردان خود بخل علمی نداشته و از هیچ بخش علم به طالب آن دریغ نورزد؛ زیرا خداوند متعال همان گونه که از انبیاء پیمان گرفته تا در نشر حقایق و گزارش آن با مردم دریغ نورزند و معارف را کتمان نکنند، از دانشمندان نیز پیمان گرفته است که در تعلیم علم به افراد نیازمند دریغ نورزند؛ بلکه در نشر و ترویج علم همواره سعی و تلاش نمایند (ثانی، بی‌تا، ص. ۱۲۶-۱۲۷).

ذکر ضوابط و قواعد کلی علوم به شاگردان: استاد باید در اثنای درس قواعد کلی متناسب با آنرا که استثناء را نمی‌پذیرد، و همچنان قواعدی را که دارای موارد استثنایی‌اند، توضیح دهد؛ تا شاگردان مطالب درس را درست بدانند و دانش مسلکی‌شان بیشتر گردد، مثلاً در درس فقه این قاعده را بیان نماید که حدود با پدید آمدن شبهه ساقط می‌شود.

طرح سؤال به شاگردان جهت آزمایش استعداد آنان: استاد باید در اثنای درس مسایل سودمند و نکات پیچیده و نامأنوس را نیز برای شاگردان مطرح ساخته و از آنان طالب پاسخ شود؛ تا از

استعداد و درک آنان آگاهی یابد و همچنان محصلان به دقت و باریک اندیشی عادت نمایند (الیمنی، بی‌تا، ص. ۱۰-۱۱).

هماهنگی و یک‌سانی گفتار و کردار استاد: یعنی نباید بین گفتار استاد و کردارش تفاوت و دو گله‌گی موجود باشد، مثلاً مناسب نخواهد بود که حکم به حرام بودن چیزی نماید و خود مرتکب آن گردد و یا چیزی را واجب بداند که خود آنرا انجام ندهد؛ زیرا شاگردان از استاد متأثر گردیده، الگو می‌گیرند (ثانی، بی‌تا، ص. ۱۱۴-۱۱۵).

دوری از تساهل و تسامح افراطی: زیرا در این حالت شاگرد به تدریس استاد اهمیت نمی‌دهند، پس اگر در جریان درس مشاهده گردد که یکی از شاگردان از حدود مشروع خارج می‌شود، مثلاً در وظائف خویش کوتاهی می‌کند یا کدام شخص را مورد استهزاء و مسخره قرار می‌دهد، یا در حال تدریس می‌خوابد و یا می‌خندد و...، استاد باید چنین شاگرد را در نخست با لطف و مهربانی، و در مرحله بعدی با تند و توبیخ مانع گردد.

حسن معاشرت و رفتار نیک استاد با شاگردان: یعنی استاد باید با شاگردان طور رفتار نماید که خود می‌پسندد و هر رفتاری را که برای خود نمی‌پسندد برای محصلان نیز نپسندد؛ زیرا مواسات و برابrandیشی نسبت به شاگردان حاکی از کمال ایمان استاد و حسن رفتار و برادری، و نمایان‌گر روح تعاون و دل‌سوزی وی نسبت به شاگردان خواهد بود.

عدم تقبیح علومی که در آن تخصص ندارد: یعنی نباید استاد یک رشته علمی رشته‌های دیگر را در نظر محصلان بد جلوه دهد (الیمنی، بی‌تا، ص. ۱۰-۱۱).

ورود استاد به صنف با آمادگی کامل: استاد باید به درس آمادگی کامل بگیرد؛ تا پروسه تدریس را مؤفقانه به پیش ببرد، و برای شاگردان جالب و مفید واقع گردد (قرشی، ۱۴۰۱، ص. ۸).

ترک و تأخیر نکردن درس: یعنی استاد باید تلاش نماید که درسش را به‌خاطر مشکل سطحی ترک و تأخیر نکند؛ زیرا در حالت عکس آن، شاگردان از درس دل‌سرد خواهند شد.

تدریس با صدای نرم و سلیس: استاد نباید بیش از مقدار لازم صدای خود را بلند کند و کلمات غریب را استفاده نماید؛ بلکه درس را با صدای معتدل و سلیس توضیح نماید تا باعث خسته‌گی شاگردان نگردیده، استفاده از درس برای آنان آسان باشد.

پرهیز از طولانی کردن کلام: استاد باید درس و گفتار خود رادئبه حد توانش اختصار نماید؛ تا باعث خسته‌گی شاگردان نگردیده، استفاده و درک اهداف درس آسان شود.

کنترل نظم صنف: استاد باید در هر حالت نظم صنف درسی را حفظ نماید و نگذارد که شاگردان به حرکات نا پسند خویش نظم صنف درسی را اخلال نماید؛ زیرا در غیر آن تدریس

کیفیت خود را از دست داده و برای شاگردان جالب و مفید واقع نخواهد شد (الیمنی، بی تا، ص. ۷-۸).

حیاء نکردن استاد از نمی دانم: یعنی اگر استاد در جریان درس با موضوع مجهولی مواجه شود یا شاگردان سؤالی از وی کنند که جواب آنرا نداند باید بگوید که تا حال با این مطلب بر نخوردم یا درین مورد تحقیق نکردم و یا نمی دانم؛ ولی از همه این کلمات گفتن این جمله: «الله اعلم» بهتر و ترجیح داده شده است؛ زیرا الله اعلم ضمن دلالت به مفهوم نمی دانم، شامل ثنا و ستایش پروردگار نیز می شود، همچنان این نوع کلام از نشانه عالم و دانایی شخص نیز محسوب می شود، چنانچه ابن مسعود رضی الله عنه فرموده است: [من علم فلیقل به ومن لم یعلم فلیقل: الله أعلم؛ فإن من العلم أن تقول لما لا تعلم: لا أعلم] (الشافعی، ۱۲۸۵، ج ۳، ص. ۵۸۲).

ترجمه: (کسیکه چیزی را می داند باید آن را بگوید، و کسیکه نمی داند باید الله اعلم بگوید؛ زیرا از نشانه دانایی این است، که چیزی را نمی دانی، نمی دانم بگویی).
اصلاح بلا فاصله اشتباه بعد از وقوع آن: یعنی اگر از استاد حین توضیح درس یا جواب دادن اشتباهی صادر گردد که بعداً متوجه آن می شود، نباید حیاء وی و مانند آن مانع اصلاح او شود؛ بلکه باید استاد آن را بلا فاصله به شاگردان تذکر داده، اصلاح نماید.

ترک نکردن بلا فاصله صنف بعد از اتمام درس: یعنی استاد باید بعد از ختم درس لحظاتی درنگ نماید؛ تا اگر شاگردی اشکالی داشته باشد و یا کلام خاصی با استاد داشته باشد با وی مطرح نماید و استاد به آنان رهنمایی و مشوره لازم و مفید بدهد (ثانی، بی تا، ص. ۱۴۵-۱۴۸).
رعایت مساوات در التفات و محبت به شاگردان: یعنی استاد باید در اظهار محبت و التفات به شاگردان تبعیض ننماید؛ ولی اگر تعدادی از شاگردان از لحاظ استعداد، سعی و تلاش به درس، ادب، بر دیگران برتریت داشته باشند، قابل احترام و محبت خاص و ترجیح بر دیگران باشند و حتی استاد چنین شاگردان را احیاناً تقدیر نیز نماید؛ زیرا این کار موجب اشتیاق و علاقمندی سایر شاگردان به تلاش و درس خواندن، رشد استعداد، و متخلق و آراسته شدن آنان به اخلاق نیک خواهد شد.

استاد باید متین، آرام و حلیم بوده، زود احساساتی نشود (قرشی، ۱۴۰۱، ص. ۵).

نتیجه گیری

از تحقیق هذا نتایج ذیل حاصل گردید:

مسئولیت عبارت از آن نوع اموری بوده که انجام آن ها بر شخصی خواه حقیقی باشد و یا حکمی لازم باشد، و آداب به هر خصلت و عادتی در انسان اطلاق می گردد که آنان را به خوبی واداشته، از بدی های باز دارد.

شریعت اسلامی برای استاد و شاگرد نیز یک سلسله مسئولیت و آداب متقابل را بیان و سفارش داشته است که رعایت درست این نوع مسئولیت و آداب توسط استادان و شاگردان سبب صمیمیت بیشتر میان استادان و شاگردان، نظم بیشتر در صنف درسی، بهبود یافتن کیفیت درس و بیشتر مؤثر و مفید واقع شدن دروس استادان، و تربیه و تقدیم شاگردان نیک و مفید جامعه خواهد شد.

اساسی‌ترین و عمده‌ترین عوامل رعایت مسئولیت و آداب متقابل شرعی استاد و شاگرد، داشتن ایمان و عقیده اسلامی درست استادان و شاگردان، و موجودیت اصل مکافات و مجازات در نظام تحصیلی خواهد بود.

دلیل اساسی مؤثر و مفید بودن بیشتر برنامه درسی رسول الله صلی الله علیه و سلم، صحابه کرام رضی الله عنهم، تابعین و تبع تابعین رحمهم الله، و دیگران نیز رعایت درست همین مسئولیت و آداب متقابل شرعی استادان و شاگردان توسط آنان بوده است.

دلیل اساسی عدم مؤثر و مفید بودن بیشتر و بهتر برنامه های درسی امروزی و بی‌سواد فارغ شدن تعدادی از شاگردان از برخی مراجع تعلیمی و تحصیلی عدم رعایت درست مسئولیت و آداب متقابل شرعی استادان و شاگردان توسط آنان بوده است.

پیشنهادهات

برای اینکه مسلمانان به خصوص ملت مسلمان افغان مانند مسلمانان عصر سعادت مسئولیت و آداب متقابل شرعی استاد و شاگرد را بیشتر رعایت نمایند، امور ذیل پیشنهاد می‌گردد:

۱. داشتن عقیده درست اسلامی و عمل کامل به احکام شریعت اسلامی؛
۲. مطالعه و فهم درست آیات، احادیث و دیگر نصوص شرعی و فقهی وارده پیرامون آداب و مسئولیت متقابل استاد و شاگرد و اهمیت آن؛
۳. موضوع مسئولیت و آداب متقابل شرعی استاد و شاگرد باید در مفردات درسی مضمون نظام اجتماعی اسلام دیپارتمنت ثقافت اسلامی گنجانیده شود؛
۴. اساتید پوهنخی‌های شرعیات پوهنتون‌ها و دیگر دانشمندان و نویسندگان اسلامی در ارتباط موضوع تحقیق هذا (مسئولیت و آداب متقابل شرعی استاد و شاگرد) تحقیقات بیشتر و بهتری را به زبان‌های ملی کشور (دری و پشتو) و بین‌المللی انجام دهند؛ تا استفاده به تمام علاقمندان میسرگردیده، سطح رعایت آداب هذا بیشتر گردد؛
۵. حکومت امارت اسلامی و نویسندگان اسلامی مقالات و نوشته‌های، قدیم و معاصر را، که در باره موضوع مورد تحقیق هذا به غیر از زبان‌های ملی کشور (دری و پشتو)

نگارش یافته اند، به زبان‌های دری و پشتو و بین‌المللی ترجمه و نشر نمایند؛ تا استفاده از آن به تمام علاقمندان میسر گردد؛

۶. حکومت امارت اسلامی، خطبای محترم مساجد و دانشمندان اسلامی در برنامه‌های صحبت و آگاه‌دهی‌شان را در مساجد، رسانه‌های خبری و صفحات مجازی موضوع تحقیق هذا را نیز داشته باشند و همچنان مراجع تعلیمی و تحصیلی، مسئولین دولتی و متنفذین محل هر از گاهی استادان و شاگردان را مورد تشویق و تقدیر نیز قرار دهند.

منابع و مأخذ

قرآن کریم.

ابن ماجه، أبو عبد الله محمد بن یزید القزوينی، (بی‌تا). سنن ابن ماجه، تحقیق: محمد فؤاد عبد الباقي، ج ۱ و ۲، الناشر: دار إحياء الكتب العربيه - فيصل عيسى البابي الحلبي.

ابن منظور، محمد بن مکرم بن علی، أبو الفضل، جمال للدين. (۱۴۱۴). لسان العرب، ج ۱ و ۱۱، بیروت: دار صادر.

أبو القاسم الطبرانی، سليمان بن أحمد بن أيوب بن مطير اللخمي الشامي. (بی‌تا). المعجم الأوسط، ج ۶، المحقق: طارق بن عوض الله بن محمد، عبد المحسن بن إبراهيم الحسيني، الناشر: دار الحرمين - القاهرة.

البخاری، محمد بن إسماعيل أبو عبدالله البخاری الجعفی. (۱۴۰۷). صحيح البخاری، المحقق: مصطفى ديب البغا، ج ۱، ط ۳، بیروت: دار ابن کثیر.

الجامعة الإسلامية بالمدينة النبويه، مجلة الجامعة الإسلامية بالمدينة النبويه، الناشر: موقع الجامعة على الإنترنت و الشاملة.

الشافعي، شمس الدين، محمد بن أحمد الخطيب الشربيني. (۱۲۸۵). السراج المنير في الإعانة على معرفة بعض معاني كلام ربنا الحكيم الخبير. ج ۳، القاهرة: مطبعة بولاق (الأميرية).

المصري، نور الدين علي بن محمد بن حسن بن إبراهيم بن عبد الله. (بی‌تا). فتح الکريم المنان في آداب حملة القرآن. ج ۱.

اليمني، الحسين بن المنصور بالله القاسم بن محمد بن علي. (بی‌تا). آداب العلماء و المتعلمين. ج ۱. ثاني، شهيد. (بی‌تا). آداب تعليم و تعلم در اسلام. ناشر دیجتالی: مرکز تحقیقات رایانه قائمه اصفهان،

www.Ghaemiyeh.com

خرم‌دل، مصطفی. (بی‌تا). تفسیر نور، www.aqeedeh.com.

عبد الجبار، صهيب. (۲۰۱۴). الجامع الصحيح للسنن و المسانيد. ج ۸.

غزالی، امام محمد. (۱۳۷۷). برگزیده احیای علوم دین. ترجمه‌ی محمد صالح سعیدی، تهران: انتشارات کردستان.

قرشی، عبدالحفیظ. (۱۴۰۱). نخل مثمر، جوزجان: انتشارات ایمان.

مرتضی الزبیدی، محمد بن محمد بن عبد الرزاق الحسینی، أبو الفیض، الملقّب بمرتضی الزبیدی. (بی تا). *تاج العروس من جواهر القاموس*، المحقق: مجموعة من المحققين، ج ۲، بدون محل: دار الهدایه.

وثیق، نعمت الله. (۱۳۸۵). *اخلاق اسلامی و آداب اجتماعی*، www.aqeedeh.com.